

УДК 130.2

Герменевтика життєтворчості: Модерн Слобожанщини на європейському тлі

Hermeneutics of life creation: Modernism of Slobozhanshchyna on the European background

Марчак О. Ю., аспірант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна), e-mail:kuphab85@gmail.com,

Orcid: 0000-0001-5093-9110

Marchak O. Yu., Postgraduate Student, Department of Philosophy, GS Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine), e-mail:kuphab85@gmail.com,

Orcid: 0000-0001-5093-9110

Розглянуто особливості модерну на Слобожанщині XVIII-XIX століть у взаємозв'язках із культурними впливами Заходу і Сходу як складову соціокультурного процесу на українських землях двох імперій – Австро-Угорської та Російської. Модерні перетворення досліджені у тісній причинно-наслідковій залежності від націєтворення в контексті європейської «Весни народів» 1848-49рр. та східнослов'янського визвольного руху. Виділена та досліджена роль літературної мови як ключової характеристики модерної культури. Встановлено, що розвиток культури раннього модерну на Слобожанщині та герменевтика життєтворчості Г.С.Сковороди є нероздільним культурним феноменом. З'ясовано поняття модерну для аналізу культурних трансформацій Слобожанщини XVIII-XIX століть.

Ключові слова: Модерн, модерні трансформації, націєгенеза, герменевтика життєтворчості, Сковорода

Peculiarities of modernism in Slobozhanshchyna of the XVIII-XIX centuries in interrelations with cultural influences of the West and the East as a component of sociocultural process in the Ukrainian lands of two empires - Austro-Hungarian and Russian are considered. Modern transformations are studied in close causal dependence on nation-building in the context of the European "Spring of Nations" of 1848-49. and the East Slavic liberation movement. The role of literary language as a key characteristic of modern culture is highlighted and researched. It is established that the development of early modern culture in Slobozhanshchyna and the hermeneutics of G.S. Skovoroda's life creation are an inseparable cultural phenomenon. The concept of modernism for the analysis of cultural transformations of Slobozhanshchyna of the XVIII-XIX centuries is clarified.

Keywords: Modernism, modern transformations, nation genesis, hermeneutics of life creation, Skovoroda

Постановка проблеми, визначення понять. Більшість сучасних викликів, перед якими стоїть наше суспільство, зокрема, і в освітній сфері, закорінені в історії – сивої давнини чи зовсім близької, радянської. Складові

елементи суспільної історії, філософії осягнення світу чи герменевтики людського спілкування – життєтворчості, – з минулого визначають сьогодення, потребують означення своєї пріоритетності та пошуку зважених рішень. Водночас духовна, соціокультурна, політико-економічна сфери суттєво різняться від аналогічних суспільних явищ не тільки XVIII – XIX, але і XX ст. та навіть попередніх десятиліть в історії незалежної України.

В історії європейського континенту XVIII-XIX століття займають особливе місце в культурі, суспільних відносинах, формаційних змінах, що характеризуються загальним поняттям модерну як універсального визначення всієї епохи. В різних контекстах існує широке різноманіття в оцінці ролі і місця модерну, його хронології як феномену в історії людської цивілізації. Виникає і термінологічний різнобій у визначенні та розмежуванні порядку понять «модерн», «модернізм».

Поняття модерну – це широке поле інтерпретацій, що використовується як для означення певних історичних періодів, так і духовно-культурних проявів, що є новими в порівнянні із попереднім, традиційним. Змістовне наповнення модерну контекстуально варіюється від культурологічного виміру – мистецтво, архітектура, живопис, – до його філософських, політичних, історичних та економіко-стадіальних конотацій як інтегративного показника розвитку індустріальної, промислової цивілізації в першу чергу, західного суспільства. Початок і завершення модерну, якщо доцільно говорити про його хронологічні межі, також відкрите для дискусії питання. Відповідно для цілей нашої студії буде важливим виділити базові елементи поняття для релевантного аналізу теми дослідження.

За основу в оцінках явища модерної епохи та модерну нами прийнята позиція Ю.Габермаса, обґрунтована в книзі «Філософський дискурс про модерн» із циклом лекцій щодо сутності, рамок і змісту європейського модерну та постмодерну [21]. Загальна характеристика поняття сформульована ним в роботі «Модерн – незавершений проект. Постмодернізм і культура».

Полемізуючи з Т.Адорно, німецький філософ підходить до поняття «модерн» більш широко, хронологічно не обмежуючись певними рамками, а визначає модерність як «спонтанно оновлювану актуальність духу часу», оскільки критерієм модерного буде все нове, що виростає на античному фундаменті європейської культури. З цієї точки зору поняття модерну, як відокремлення християнського сьогодення від язичницького римського минулого почало вживатись ще в V ст..н.е., та трансформуючи свій зміст, було самохарактеристикою епох задовго до Відродження. [20]. Але як поняття проекту модерн у Ю.Габермаса інтегрується із філософією Просвітництва для розвитку об'єктивних наук, суспільної моралі та незалежного мистецтва. Масштаб «проекту модерну», постмодерн як його можливе закінчення чи продовження спровокував активний дискурс серед західних істориків, філософів, соціологів – М.Вебера, класиків Франкфуртської школи М.Горкхаймера, Т.Адорно і Г.Маркузе, М.Гайдеггера, Ж.Ф.Ліотара та інших. Початок дискусії було покладено Г.Гегелем, який усвідомив модерність як філософську проблему[21,с.21].

Аналіз досліджень і публікацій. Метою статті є дослідження модерну з використанням історико-генетичного та антропологічного методу як складної взаємодії людини - духовної сутності за М. Шелером, культури, що вона створює, та суспільства як соціоісторичного організму буття людини у світі на прикладі культурного розвитку Слобожанщини XVIII-XIX століття. Вважаємо сутнісне і методично обґрунтованим розглядати модерні трансформації Слобожанщини у більш широких соціальних, етичних та політико-економічних параметрах в контексті націєгенези українського суспільства як глибоко пов'язаних співвідносних соціокультурних явищ із причинно-наслідковими залежностями. Проблематика зв'язків культури та націоналізму, розвитку капіталістичних відносин як інтегративних характеристик модерних перетворень суспільств Заходу і слов'янського Сходу досліджена в роботах західних істориків, філософів, слов'яністів Е.Гелнера, Р.Шпорлюка, Т.Снайдера, М.Гроха, Б.Андерсона, Ю.Габермаса, Л.Грінфельд та інших.

Міждисциплінарні дослідження Б.Бернстайна, Б.Вальденфельса, українських вчених Л.Сохань, Н.Богданової дозволяють встановити глибокі взаємозв'язки у розвитку культури і соціуму, герменевтику життєтворчості персоналій у суспільстві модерну. Культура українського модерну розглядалась у працях широкого кола вітчизняних дослідників, серед яких виділимо дослідження істориків, філософів, філологів Д.Багалія, М.Драгоманова, І.Огієнко, М.Поповича, Ю.Шевельова, Ю.Лотмана, Л.Ушкалова, М.Култаєвої, Н.Радіонової, В.Абашника.

Червоною ниткою нашої студії у аналізі культури раннього модерну буде проходити життя, філософія і мова Г.С.Сковороди як камертон, що налаштував звучання української культури та по якому звірялась наступна генерація українських пасіонаріїв.

Актуальність теми дослідження. Критично важливим для становлення української нації, державності, культури є модерні зміни кінця XVIII – XIX ст., що визначає хронологічні рамками дослідження нашої студії. М.Драгоманов назвав цей період «пропащим часом» [7], порівнюючи соціально-політичний стан сучасного йому українства з козацькими свободами часів Богдана Хмельницького.

Однак в кінці XVIII-XIX ст. в сфері культури відбуваються кардинальні зрушення, що за своїм імпліцитним характером та наслідками оприявнились у повній мірі на рубежі XIX - початку XX ст. у самоусвідомленні українцями себе як народу із своїм історичним минулим, власним корінням та національною ідеєю державного будівництва, що об'єднала різні страти суспільства. Самоідентифікація у відношенні «Я - Інший», «Своє-Чуже» створювало колективне поле усвідомленої Самості, виділення свого етносу з-поміж інших як рівного серед рівних. Енергія військової звитяги, боротьби із зовнішнім ворогом змістилась в соціокультурну, економічну, життєтворчу парадигми **переходу** до модерного суспільства. Характеристики цього переходу варіативні в залежності від умов та історичних особливостей українських етнічних земель, однак вони об'єднуються духовним прагненням перетворення

етносу в націю – і є, за думкою Р.Шпорлюка, головною модернізаційною силою [22,с.15-16].

Життєтворчість, що досліджується в українській філософській думці, з необхідністю складається з двох субстанційних для визначення його суті понять: життя та творчість. Життя у цьому сенсі є не біологічна, а філософська категорія, яка втілює весь онтологічний зміст поняття буття у світі [3].

Модерні зміни суспільного життя та державних інституцій створили підложжя для змін самої людини як активної особистості, що усвідомлено та цілеспрямовано творить своє майбутнє та відповідно, впливає на напрямки розвитку соціуму, утворюючи життєтворче коло буття. Саме мистецтво жити – не модерне досягнення, а сягає античних часів, мудрістю яких широко користувався Г.С.Сковорода: його життєтворчість транслювала сократівський принцип самопізнання, що дозволяв обрати сродну працю кожному, розмежувати неважке потрібне від важкого непотрібного, шукати щастя в самому собі. Засновниця концепції життєтворчості Л.В.Сохань головним постулатом вважала «уявлення про життя людини як творчий процес. ...життєтворчість – духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування і здійснення її життєвого проекту»[13,с.8].

Поступовий лінійний та через культурно-історичну відокремленість різних регіонів українських земель хаотичний рух культури набув, за термінологією Ю.Лотмана, характеру вибуху[11, с.18-21] на початку ХХ ст., що характеризує в історичному, культурному планах дві сторони модерного процесу у розвитку суспільства.

На відміну від західної моделі становлення нації, що базується на критеріях спільної території, культури та рівних політичних можливостях і лояльності до держави, стрижнем східної, етнічної, моделі виступає спільність походження та народної культури. М.Попович зазначає, що саме для Європи характерне переважання системи цінностей, в якій чільне місце займають політична демократія, ринкова економіка та національна державність,

мінімально заангажована ідеологією [12, с.245]. Українські етнічні землі, як історична буферна зона між заходом і сходом, формувались під впливом двох культур, але в певний історичний період, за думкою М.Драгоманова, переважала західноєвропейська культура: «Найбільша частина національних відмінностей між Україною та Московією можуть бути пояснені тим, що до XVIII століття Україна була міцніше пов'язана з Західною Європою, і хоч і з запізненням (завдяки татарам), але все ж ішла заодно із Західною Європою в суспільному і культурному прогресу» [6, с.197].

Виключно важливим ланцюгом національної генези стало зародження літературної мови із глибин народної української, що набирало і політичного характеру через заборону російським урядом вживання і розвитку української мови як неповноцінного діалекту російської чи польської. На рубежі XVIII-XIX століть виходить у світ «Енеїда» І.Котляревського, твори Є.Гребінки, Г.Квітки-Основ'яненка, з'являються граматики О.Павловського, згодом П.Куліша, буквар Т.Шевченка; мова стає невід'ємним поняттям батьківщини, консолідує еліту з низовими стратами суспільства. Підкреслюючи значення мови, західний дослідник іменує таких діячів культури «лінгвістичними революціонерами», «філологічними бунтівниками», що незалежно від держави або в конфлікті з нею, в умовах формування громадянського суспільства та національної буржуазії закладали підвалини культурної спільноти[22, с.34].

Мова – межево сильний інструмент не тільки комунікації, виховання, впливу, але й маніпулятивного творення Чужості на рівні мовного порозуміння та інституціональних мовних ігор. В соціолінгвістичній теорії кодів Б.Бернстайна [10] встановлена залежність між мовою та успішністю дітей із різних соціальних груп, комунікативні передумови соціальної диференціації. Для української спільноти мовне питання на протязі всього XIX ст..набуло, крім культурно-освітніх конотацій, необхідності усвідомлення свого мовного Я, яке послідовно обмежувалось. Підґрунтя мовної дискримінації Б. Вальденфельс вбачає в тому, «що носій домінантної мови, яка може бути офіційною мовою або мовою культури, схильний до того, щоб закидати Чужому те, що той

взагалі не володіє чужою мовою або не володіє нею, як власною» [4, с.31]. Важливі функції початкової освіти на Слобожанщині відігравали народні школи, яких на 1732 рік нараховувалось, за дослідженням Д.І.Багалія, 129, та які утримувались коштом громади [2, с.223]. Такі школи врегульовували і культурно-мовні запити спільноти та були однією з передумов ранньомодерних перетворень.

За думкою дослідника націоналізму Е.Гелнера, який будує свою теорію на економічних закономірностях і потребах суспільства, розвиток мовної і культурної однорідності стимулює носіїв цієї культури сформулювати ідею нації – певної культурної спільноти, яка має стати спільнотою політичною, а отже, мати власну національну державу. Мова як універсальний, об'єднуючий засіб комунікації, поряд із освітою, мобільністю індивідів, поділом праці є необхідною умовою до переходу суспільства, за класифікацією вченого, із Аграрної в Індустріальну фазу [5].

Феномен мови як теоретичного, позаконтекстуального мислення і спілкування актуалізується в добу становлення модерної культури поряд із масштабними змінами в усіх сферах людського буття – соціальних відносин, науки, освіти, культури. За статистичним описом середини ХІХ ст., характерною особливістю Слобожанщини була мовна близькість еліти – дворянства із слобідської старшини та духовенства, – до народної мови, із зменшенням україномовного населення в містах [14, с.18].

Національно-культурному пробудженню сприяла і революційна ситуація 1848-1849р.р. в Європі, національно-визвольний характер «весни народів» був спрямований проти монархічних режимів та імперій. Набирає сили освітньо-культурний рух на українських землях Австро-Угорської імперії. Слов'янський з'їзд у Празі 1848р., де були присутні і представники західноукраїнських земель в складі польської та словацької делегацій, активізував культурницький, національний рух слов'янських народів Східної та Південної Європи. Тоді вперше на європейському рівні була названа чисельність та визначені етнічні кордони україномовного етносу як рівноправного суб'єкта серед

східнослов'янських народів. Головна Руська Рада, визначаючи свою національну ідентифікацію, заявила про належність галицьких русинів до більш ніж 15-мільйонної нації, яка відрізняється від росіян і поляків, а землі русинів тягнуться на схід аж до Дону [22, с.345].

Через геополітичні зміни на карті Європи XVIII-XIXст. – приєднання Північного Причорномор'я, поділи Польщі, більша частина українських земель була зібрана в рамках однієї держави – Російської імперії. Це дозволило британському історику і славісту Роману Шпорлюку звернути увагу на важливу обставину: попри свій бездержавний статус, українці отримали єдиний соціокультурний простір, що створило об'єктивні передумови національного становлення [22, с.353].

Слобожанщина в спільноті українських земель за своїми історико-географічними, соціально-економічними, демографічними особливостями займала позицію, що дозволяли краю бути військово-адміністративним, торгівельним, а згодом і освітньо-культурним центром. Харків поряд із Києвом став головним осередком культури і освіти в українських землях в XIXст., з відкриттям першого в підросійській Україні університету в його науково-освітню орбіту притягуються як європейські кадри викладачів, так і студенти-іноземці.

Слобідський край в контексті модерних перетворень зайняв чільне місце серед українських земель і через плеяду визначних постатей у сфері культури, науки, історії, літератури, філософії, освіти, та може бути охарактеризований ключовими трансформаціями самої людини через прояв життєтворчості великої кількості пасіонарних, активних особистостей, які впливали на хід культурного розвитку краю. Серед видатних представників української культури, яких в першу чергу об'єднував університет, слід назвати П. Гулака-Артемівського, Григорія Квітку-Основ'яненка, Амвросія Метлинського, Ізмаїла Срезневського, Миколу Костомарова та інших. Харків – одне з перших

міст, де почали виходити друковані видання із статтями, матеріалами по українській історії та культурі – «Украинский Вестник» побачив світ у 1816р.

З кінця XVIII ст. розпочалась модерна розбудова та відновлення національної культури, що уповні можливо охарактеризувати українським Rinascimento, за аналогією з італійським, де становлення національної держави і культурне будівництво були взаємопов'язані. Гомогенізація культурного простору Слобожанщини на протязі XIX ст.. фундувала передумови соціально-політичних, економічних процесів у напрямку модерних трансформацій суспільства із зростаючою мобільністю на зразок індустріальних суспільств західного зразка. На значну кількість переселенців серед селян, 5/6 із яких складали українці, внутрішню міграцію та виїзд за межі Харківської губернії вказує і автор статистичного опису Слобожанщини середини XIX ст.. [14, с.17, С.19].

Своєрідним початком відліку ранньомодерних перетворень в Слобідському краї слугує життя, філософія і мова Г.С.Сковороди. Широкий комунікативний простір мислителя, засновані на синтезі античної та філософії нового часу європейські ідеї свободи, щастя, вибору свого шляху доносились його численним слухачам через зрозумілу і доступну їм біблійну образність. Новаторські педагогічні зусилля, викладання у колегіумах оригінальної, сквородинівської філософії створювали підґрунтя близьких змін в культурно-освітньому житті Слобожанщини, заснуванню вищої та розвитку початкової народної освіти.

Характерні іронія та притлумлена соціальна критика Сковороди руйнували горизонтальні бар'єри між суспільними прошарками, де знання, мова, письмо сакралізувались та слугували засобами відділення і виділення вищих страт в закриту соціальну групу, були засобом легітимізації постійного перерозподілу соціальних благ, ресурсів на користь владної верхівки. Мобільність індивіда як суттєва ознака модерного суспільства стала для

українського філософа стилем його життя, хоча й за інших екзистенційних підстав.

Мова Сковороди, як і його філософія, породжує широкі дискусії та величезний масив досліджень. Ю.Шевельов вважав її слобожанським варіантом російської літературної мови, а сам стиль – вершиною українського бароко [10, с.128,130]; Л.Ушкалов, провівши ґрунтовний статистичний аналіз корпусу творів митця, зробив висновок, що 88,4% текстів писані книжною українською або церковнослов'янською мовою [17, с.404]. Для завдань нашої студії є важливим визначити мову Сковороди як універсальний засіб спілкування, що створював єдине комунікативне поле; мова митця, як багаторівнева єдність філософської і освітньої, просвітительської комунікації була зрозуміла та прийнятна для простого люду, і серед слобожанської еліти та стала важливою цеглиною в фундаменті побудови української культури.

Слобожанщина отримувала – і транслювала – модерні впливи у двох важливих цивілізаційних потоках – російському і європейському. Російська культурна інтервенція носила дуальний характер: на приєднаних землях петербурзьке офіційне Просвітництво для еліти, втілене у політиці Катерини II, було завжди сполучене з великодержавною стратегією адміністративної уніфікації всіх неросійських територій та абсорбції старшинської верхівки слобідського суспільства у дворянство. Позадержавна російська трансляція європейських – перш за все французьких та німецьких – модерних впливів втілювалась через опозиційні імперській владі рухи та течії: декабристів, ліберальних західників, передреволюційних народників. Соціальною базою такого впливу була російська частина слобідського соціуму, представлена переселенцями-поміщиками, відставними військовими, православними священиками, чиновниками, із середовища яких в наступному поколінні на початку XIX ст. із розвитком університетської освіти активно формувалась різночинна інтелігенція.

Каналами української трансляції європейського модерного впливу на метрополію через відсутність державної суб'єктності, природно слугували персоналії. Значна кількість українців у академічній, культурно-релігійній сферах були задіяні ще в кінці XVII – початку XVIII ст. в європеїзації Московського царства. Створенням Академії наук, реформуванням Православної Церкви та освітнього простору займались києво-могилянські мислителі Дмитро Тупало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький. У владному політикумі XVIII ст. були представлені вихідці з українських земель, особливо завдяки традиціям фаворитизму в оточенні імператриці Єлизавети Петрівни, входженню української старшини у дворянство, а козацьких формувань – у військову структуру російської держави. І якщо Іван Огієнко ґрунтовно дослідив **вплив** українства на всі сфери культурного життя і розвитку Російської імперії з кінця XVII-XVIII століть [15], то позиція М.С.Трубецького більш радикальна. Російський дослідник, князь, засновник євразійства, що сам був живим символом зламу епох, стверджував про пряму українізацію, яка була наслідком історичної експансії Московської держави та Російської імперії на Захід. Із двох культур – московської і західноруської (української), що була сформована під впливом Речі Посполитої, яка, в свою чергу була романо-германським відбитком, в Російській імперії перемогла західноруська культура, що стала всеросійською; українізація імперії стала її містком до європеїзації [8]. Попри значний дискусійний потенціал наведених думок, їх фактологію можна звести до важливого знаменника нашої студії: поступ Просвітництва, модерних перетворень багатьма шляхами приходив на терени Слобожанщини та українські землі в цілому, і мав значний вплив на розвиток Російської імперії із середини через їх ретрансляцію.

Європейський напрям модерного поступу Слобідського краю був інституалізований у освітніх проектах Харківського колегіуму, пізніше – в університеті із професорсько-викладацьким складом, що був запрошений переважно із німецьких та французьких навчальних закладів. Широку

популярність Харківський університет швидко отримує через високий рівень викладання, зокрема, філософії. У початковий період розпочали роботу 19 докторів філософії, із них 14 – іноземці, що отримували ступінь «доктора філософії» у таких знаменитих німецьких університетах, як Віттенберг, Галле, Йена, Кенісберг, Геттінген, французькому Нансі та інших. За думкою В.О. Абашніка, завдяки об'єднуючій ролі філософії в цей період зароджуються унікальні явища в історії не тільки філософського, наукового, але й загальнокультурного розвитку Харківського університету, Слобожанщини, України і півдня Російської імперії[1, с.60].

Функціонування освітнього центру утворювало і безпосередню близькість інтелектуального поля слобідської культурної спільноти до загальноєвропейських традицій та культури спілкування в академічному середовищі. Просуванню Слобожанщини на роль культурного центру сприяв і загальний рівень освіти місцевого соціуму. Як зазначає Н.В. Радіонова, «високий рівень освіченості серед широких верств населення неодноразово визначався такими істориками Слобожанщини як Д.Багалій, Ф.Зеленогорський, М.Сумцов та ін.....Саме тому Просвітництво на Слобожанщині було не герменевтичним експортом, а вистражданою традицією» [18, с.45].

Можливість долучення Слобожанщини без посередників до європейського модерного простору нам демонструє Сковорода: «як носій та транслятор європейських цінностей він створив своєрідний портал входження українців до Європи з піднятою головою, а не з протягнутою рукою»[19, с.5]. На принциповій розімкненості, відкритості української культури наголошував мистецтвознавець, історик театру, громадський діяч Д.Антонович [16].

Висновки. В рамках студії нами ідентифікована проблематика: 1) необхідності термінологічного з'ясування ключових понять – модерн, націєгенза, життєтворчість через варіативність їх контекстів та дискусійну складову для проведення релевантного дослідження; 2) компліментарної залежності дослідження культури раннього модерну, Слобідського краю від

історичних, соціокультурних, політико-економічних складових життя суспільства.

Встановлено: 1) розвиток модерної культури Слобожанщини та українських земель в цілому в межах Австро-Угорської та Російської імперій в кінці XVIII-XIX ст. знаходився в тісному причинно-наслідковому зв'язку із процесом націєтворення – становлення модерної української нації; 2) модерні перетворення Слобожанщини обумовлені впливом західної і східної культурної складової; Слобідський край сам виступав транслятором культури модерну до метрополії; 3) серед сукупних чинників, що характеризують поступ модерної культури, генеза літературної української мови та її широка легітимація в суспільстві мають непересічне значення; 4) характеристика та аналіз раннього модерну Слобожанщини, ідей Просвітництва проявлена у герменевтиці життєтворчості Г.С.Сковороди та є нероздільним культурним феноменом.

Список використаних джерел:

1. Абашик В.А. Харьковская университетская философия (1804-1920). Харьков: «БУРУН и К», 2014. Том 1: 1804-1850гг. 750, XVI с.
2. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам. Т.1 (1802 – 1815г.) / Дмитрий Иванович Багалей. – Х.: Паровая Типография и Литография Зильберберг, 1893-1898. – 1204с.: портр. Електрон. версія: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/93> (дата звернення 12.01.2018).
3. Богданова Н. Культура життєтворчості особистості. Філософсько-світоглядний аналіз: наукове видання. – Київ: НПУ імені Драгоманова, 2011. – 302с. Електронний ресурс: http://repo.uira.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1848/3/Bogdanova_monografiya_1.pdf (дата звернення 15.09.2020)
4. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії з феноменології Чужого / Вальденфельс Б. – К., 2002, 2004. — 206 с. Електронний ресурс: [padabum.com > x.php](http://padabum.com/x.php) (дата звернення 23.12.19)
5. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм: Пер.з англ.. – К.: Таксон, 2003. – 300с. Електрон. версія: <http://izbornyk.org.ua/gellner/gel.htm> (дата звернення 22.09.2020).
6. Драгоманов М. Автобіографія / Драгоманов М. // Былое : Журн., посвященный истории освободительного движения. – Санкт-Петербург, 1906, Июнь : Год 1. - [Изд. Н.Е. Парамонова], 332 с. : ил., фак. Електрон. версія: <https://e-lib.nsu.ru/reader/bookView.html?params=UmVzb3VyY2UtMjMyOQ/cGFnZTAwMDAw> (дата звернення 12.11.2019)
7. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1645 – 1876). Електронний ресурс: <http://izbornyk.org.ua/drag/drag22.htm> (дата звернення 16.07.2019).
8. Електронний ресурс: <https://avidreaders.ru/read-book/nasledie-chingishana.html?p=10> (С.Н.Трубецький, дата звернення 10.10.2020).
9. Каруник К.Д. Мова Григорія Сковороди в оцінці Юрія Шевельова: кристалізація поглядів // Слов'янський збірник. – 2013. – Вип.17 – С.119-135. Електрон. версія: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/slzb_2013_17_12.pdf (дата звернення 02.10.2020).
10. Лисецька Н. Мова як виразник соціальної ідентичності: соціолінгвістичні маркери комунікації / Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. №5, 2016. Електрон. версія: <https://rgf.eenu.edu.ua/index.php/rgf/article/view/135/134> (дата звернення 19.10.2020).
11. Лотман Ю.М. Семиосфера. – С.Петербург: «Искусство-СПБ», 2000. – 704с. Електрон. версія: <https://www.twirpx.com/file/1838320/> (дата звернення 06.08.2020).
12. Попович М. Червоне століття. – К.: АртЕк, 2005. – 888с. Електрон. версія: https://chtyvo.org.ua/authors/Popovych_Myroslav/Chervone_stolittia/ (дата звернення 28.08.2018)

13. Сохань Л.В. Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба. Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий / Л.В.Сохань. – К.: Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2010. – 576с.
14. Статистическое описание Харьковской губернии // [б.а., вид-ва та дати вид., не раніше 1862 р. Шифр зберіг.61892 ЦНБ ХНУ ім.Каразіна] – 64 с.
15. Огієнко І. Українська культура. [Електронний ресурс]. http://chtyvo.org.ua/authors/Ohiyenko_Ivan/Ukrainska_kultura/ (дата звернення 07.03.2019).
16. Українська культура. Лекції за ред. Дмитра Антоновича. Памятки історичної думки України. Київ: 1993. Електронний ресурс: <http://izbornyk.org.ua/cultur/cult.htm> (дата звернення 02.03.2020).
17. Ушкалов Л. Творчість Григорія Сковороди в дзеркалі статистики // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ушкалов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/400Ushkalov.pdf> (дата звернення 13.06.2019).
18. Філософська комунікація як чинник структурування культурно-освітнього простору на Слобожанщині у XIX ст.. [Текст]: дис..д-ра філос.наук: 09.00.10 / Радіонова Наталія Василівна: Харк.нац.пед.ун-т ім..Г.С.Сковороди. – Х.: 2009. – 422 арк.
19. Філософсько-освітні імплікації Григорія Сковороди: у витоках сквородинівської інтелектуальної традиції: монографія / М.Д.Култаєва, І.Ф.Прокопенко, Н.В. Радіонова; Мін-во освіти і науки України, Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С.Сковороди. – Х.: ФОП Мезіна В.В., 2017. – 245 с.
20. Хабермас Ю. Модерн – незавершений проект. Електронний ресурс: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php (дата звернення 28.09.2020)
21. Хабермас Ю. Філософський дискурс о модерне. Пер.с нем. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 416с. Електронний ресурс: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/habermas-filosof_diskurs_o_monerne-2003-8l.pdf (дата звернення 30.09.2020).
22. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Переклад з англ. Г.Касьянова, М.Климчука, М.Рябчука та ін.. – Вид.друге. – К.: Дух і літера. – 2016.- 552с. Електронний ресурс: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shporliuk_Roman/Formuvannia_modernykh_natsii_Ukraina_-_Rosiiia_-_Polscha.pdf?PHPSESSID=8ef8dcd8ea2aa97f55de0666c4d305d (дата звернення 10.09.2020р.)

References:

1. Abashnyk V.A. Har'kovskaja unyversytetskaja fylosofyja (1804-1920). Har'kov: «BURUN y K», 2014. Tom 1: 1804-1850gg. 750, XVI с.
2. Bagalej D.Y. Опыт ystoryy Har'kovskogo unyversyteta (po neuzdannym materyalam. T.1 (1802 – 1815g.) / Dmytrij Yvanovych Bagalej. – Н.: Parovaja Typografyja y Lytografyja Zyl'berberg, 1893-1898. – 1204s.: portr. Elektron. versija: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/93> (data zvernennja 12.01.2018).
3. Bogdanova N. Kul'tura zhyttjetvorchosti osobystosti. Filosofovskovitogljadnyj analiz: naukove vydannja. – Kyi'v: NPU imeni Dragomanova, 2011. – 302s. Elektronnyj resurs: http://repo.uipa.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1848/3/Bogdanova_monografiya_1.pdf (data zvernennja 15.09.2020)
4. Val'denfel's B. Topografija Chuzhogo: studii' z fenomenologii' Chuzhogo / Val'denfel's B. – K., 2002, 2004. — 206 s. Elektronnyj resurs: [padabum.com > x.php](http://padabum.com/x.php) (data zvernennja 23.12.19)
5. Gelner E. Nacii' ta nacionalizm. Nacionalizm: Per.z angl.. – K.: Takson, 2003. – 300s. Elektron. versija: <http://izbornyk.org.ua/gellner/gel.htm> (data zvernennja 22.09.2020).
6. Dragomanov M. Avtobyografyja / Dragomanov M. // Былое : Zhurn., posvjashhennyj ystoryy osvoboditel'nogo dvyzhenija. – Sankt-Peterburg, 1906, Yjun' : God 1. - [Yzd. N.E. Paramonova], 332 s. : yl., fak. Elektron. versija: <https://e-lib.nsu.ru/reader/bookView.html?params=UmVzb3VyY2UtMjMyOQ/cGFnZTAwMDAw> (data zvernennja 12.11.2019)
7. Dragomanov M. Propashhyj chas. Ukrai'nci pid Moskovs'kym carstvom (1645 – 1876). Elektronnyj resurs: <http://izbornyk.org.ua/drag/drag22.htm> (data zvernennja 16.07.2019).
8. Elektronnyj resurs: <https://avidreaders.ru/read-book/nasledie-chingishana.html?p=10> (S.N.Trubec'kyj, data zvernennja 10.10.2020).
9. Karunyk K.D. Mova Grygorija Skovorody v ocinci Jurija Shevel'ova: krystalizacija pogljadiv // Slov'jans'kyj zbirnyk. – 2013. – Vyp.17 – S.119-135. Elektron. versija: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/slzb_2013_17_12.pdf (data zvernennja 02.10.2020).
10. Lysec'ka N. Mova jak vyraznyk social'noi' identychnosti: sociolingvistychni markery komunikacii' / Naukovyj visnyk Shidnojevropejs'kogo nacional'nogo unyversytetu imeni Lesi Ukrai'ny. №5, 2016. Elektron. versija: <https://rgf.eenu.edu.ua/index.php/rgf/article/view/135/134> (data zvernennja 19.10.2020).
11. Lotman Ju.M. Semyosfera. – S.Peterburg: «Yskusstvo-SPB», 2000. – 704s. Elektron. versija: <https://www.twirpx.com/file/1838320/> (data zvernennja 06.08.2020).
12. Popovych M. Chervone stolittja. – K.: ArtEk, 2005. – 888s. Elektron. versija: https://chtyvo.org.ua/authors/Popovych_Myroslov/Chervone_stolittia/ (data zvernennja 28.08.2018)
13. Sohan' L.V. Yskusstvo zhyznetvorchestva. Prednaznachenye. Zhyznetvorchestvo. Sud'ba. Socyologycheskye ocherky, socyal'no-psyhologycheskye esse, ynterv'ju, glossaryj / L.V.Sohan'. – K.: Yzdatel'skyj Dom Dmytrija Burago, 2010. – 576s.

14. Statystycheskoe opysanye Har'kovskoj gubernyy // [b.a., vyd-va ta daty vyd., ne ranishe 1862 r. Shyfr zberig.61892 CNB HNU im.Karazina] – 64 s.
15. Ogijenko I. Ukrain's'ka kul'tura. [Elektronnyj resurs]. http://chtyvo.org.ua/authors/Ohiyenko_Ivan/Ukrainska_kultura/ (data zvernennja 07.03.2019).
16. Ukrain's'ka kul'tura. Lekcii' za red..Dmytra Antonovycha. Pamjatky istorychnoi' dumky Ukrainy. Kyi'v:1993. Elektronnyj resurs: <http://izbornyk.org.ua/cultur/cult.htm> (data zvernennja 02.03.2020).
17. Ushkalov L. Tvorchist' Grygorija Skovorody v dzerkali statystyky // Ukrain'a: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. Ushkalov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/400Ushkalov.pdf> (data zvernennja 13.06.2019).
18. Filososfs'ka komunikacija jak chynnyk strukturuvannja kul'turno-osvitn'ogo prostoru na Slobozhanshshyni u HIH st.. [Tekst]: dys..d-ra filos..nauk: 09.00.10 / Radionova Natalija Vasylivna: Hark.nac.ped.un-t im..G.S.Skovorody. – H.: 2009. – 422 ark.
19. Filososfs'ko-osvitni implikacii' Grygorija Skovorody: u vytokiv skovorodyniv's'koi' intelektual'noi' tradycii': monografija / M.D.Kultajeva, I.F.Prokopenko, N.V. Radionova; Min-vo osvity i nauky Ukrainy, Hark. nac. ped. un-t imeni G.S.Skovorody. – H.: FOP Mezina V.V.,2017. – 245 s.
20. Habermas Ju. Modern – nezavershennyj proekt. Elektronnyj resurs: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php (data zvernennja 28.09.2020)
21. Habermas Ju. Fylosofskyj dyskurs o moderne. Per.s nem. – M.: Yzdatel'stvo «Ves' Myr», 2003. – 416s. Elektronnyj resurs: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/habermas-filosof_diskurs_o_monerne-2003-8l.pdf (data zvernennja 30.09.2020).
22. Shporljuk R. Formuvannja modernyh nacij: Ukrain'a – Rosija – Pol'ssha. Pereklad z anl. G.Kas'janova, M.Klymchuka, M.Rjabchuka ta in.. – Vyd.druga. – K.: Duh i litera. – 2016.- 552s. Elektronnyj resurs: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shporliuk_Roman/Formuvannia_modernykh_natsii_Ukraina_-_Rosiiia_-_Polscha.pdf?PHPSESSID=8ef8dcd8ea2aaa97f55de0666c4d305d (data zvernennja 10.09.2020r.)